

Antoni Mironowicz

(Białystok)

Z dziejów prawosławia na Białostocczyźnie

W tym roku mija 50. rocznica powołania do życia diecezji białostocko-gdańskiej. Z okazji tego jubileuszu warto przypomnieć dzieje prawosławia na terenie Białostocczyzny. Początki chrześcijaństwa na Białostocczyźnie wiążą się ściśle z Kościołem prawosławnym. Ten zaś pojawił się na obszarze Podlasia w XI wieku, kiedy tereny między Bugiem i Narwią znalazły się w granicach księstw ruskich. Nadal otwartym pytaniem pozostaje obecność obrządku metodiańskiego na Białostocczyźnie. Najnowsze badania archeologiczne wykazują, iż misja uczniów św. św. Cyryla i Metodego dotarła do Mazowsza¹. Wobec braku potwierdzenia w dokumentach źródłowych trudno jest dziś powiedzieć czy chrystianizacyjne dzieło obu świętych objęło późniejsze Podlasie.

Pierwsze cerkwie prawosławne na Białostocczyźnie powstały w okresie, kiedy książęta ruscy dokonywali licznych wypraw w kierunku północno-zachodnim przeciwko sąsiadującym z ich państwami Jaćwingom. Dla zabezpieczenia swych zdobyczy terytorialnych książęta ruscy zbudowali szereg grodów obronnych: nad Bugiem — Brześć i Drohiczyn, nad Niemnem — Grodno, nad rzeką Białą — Bielsk, a nad Nurcem — Brańsk. Grody te powstały w okresie przynależności tego obszaru do Wielkiego Księstwa Kijowskiego, zwłaszcza za panowania Jarosława Mądrego (1036-1054)².

Po rozbięciu dzielnicowym na Rusi ziemie dzisiejszej południowej Białostocczyzny należały do księstwa turowsko-pińskiego a następnie do halicko-

¹ Z. Skrok, *Na tropach archeologii. Tajemnice Mazowsza*, Warszawa 1980, s. 92-95.

² B. D. Griekow, *Kijewskaja Rus*, Moskwa 1946, s. 469-470.

wołyńskiego. Zachodnie tereny obecnej jej części znajdowały się pod wpływem Mazowsza. Pierwsze pisane informacje o cerkwiach prawosławnych pochodzą z lat czterdziestych XIII wieku. W 1246 roku papież Innocenty IV pragnął podporządkować swej jurysdykcji Kościół prawosławny na Rusi. W tym celu namawiał księcia halicko-wołyńskiego Daniela Romanowicza do przyjęcia katolicyzmu za cenę militarnej pomocy przeciwko Tatarom. Targany konfliktami wewnętrznymi w księstwie i zagrożony interwencją węgierską Daniel Romanowicz zgodził się na przyjęcie w 1253 r. z rąk legata papieskiego Opizo korony króla halicko-wołyńskiego. Podajemy tę informację ze względu na fakt, że akt koronacji nastąpił w cerkwi Bogurodzicy w Drohiczynie. Mamy więc już w połowie XIII wieku dane o cerkwiach drohickich i monasterze św. Spasa. Cerkwie te pozostały przy prawosławiu, albowiem po koronacji książę halicki zerwał wszelkie rozmowy z Rzymem³.

Druga informacja o świątyniach prawosławnych pochodzi z 1260 roku. Latopis Wołyński pod tą datą odnotował istnienie cerkwi w Mielniku. Informuje on, że wspomniany już książę Daniel, podporządkowując się tatarskiemu chanowi Burnicy, wysłał swego brata Wasilka na podbój Litwy (mianem tym określano wówczas ziemie białoruskie). Latopis podaje: *i jechał Wasilko za brata i prowadzi jego do Brestia, i posła s nim swoja ludi, i pomolisia Bogu, jaże jest ikona w grodzie Mielnicy w cerkwi swiatoj Bogorodicy, i obieszca Daniło ukrasiti ju*⁴. Cerkiew mielnicka z cudowną ikoną Chrystusa Zbawiciela już w połowie XIII wieku stała się znanym ośrodkiem kultowym, ściągającym do niej ówczesnych książąt. Fakt ten potwierdza tradycję istnienia w owym czasie kultu ikony św. Spasa. W kulcie tej ikony należy upatrywać początków naszego największego sanktuarium św. Góry Grabarki⁵. Podobnie jak w Drohiczynie i Mielniku również w innych grodach ruskich fundowano cerkwie do obsługi religijnej mieszkających tam Rusinów. O społeczności ruskiej zamieszkującej Brańsk, Suraż, Knyszyn, Bielsk, Wysokie Mazowieckie i Ciechanowiec wspominają latopisy litewskie i białoruskie. Okres ten był bardzo ważny w dziejach Kościoła prawosławnego na Białostocczyźnie, albowiem powstają wówczas najstarsze ośrodki cerkiewne prowadzące akcję chrystianizacyjną wśród miejscowej ludności. Chrystianizacja jej w obrządku wschodnim wpłynęła na stałą obecność prawosławia na tych terenach do dnia dzisiejszego.

Śmierć księcia Daniela Romanowicza w 1264 r. spowodowała upadek Księstwa Halicko-Wołyńskiego i wzrost potęgi Litwy, która za panowania Giedymina (1315-1341) i Olgierda (1345-1377) wchłonęła ziemię podlaską.

³ G. Sosna, *Historia miasta i dzieje prawosławia*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego”, nr 1-2, Warszawa 1981, s. 93-94.

⁴ P. O. Bobrowskij, *Matieriały dla gieografii i statistiki Rossii. Grodnienskaja gubernija*, Sankt-Pietierburg 1862, cz. 1, s. 48.

⁵ A. Mironowicz, *Grabarka*, „Więź”, nr 5 (295), Warszawa 1983, s. 153-156.

W granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego ostatecznie ukształtowana została struktura organizacyjna Kościoła prawosławnego. Trzeba jednak zaznaczyć, że w okresie walk litewsko-ruskich i najazdów krzyżackich osadnictwo ruskie między Niemnem a Narwią uległo cofnięciu. Ponowny rozwój osadnictwa ruskiego na Białostocczyźnie, a co za tym idzie i struktury kościelnej, nastąpił wraz z otrzymaniem przez możnowładztwo litewsko-ruskie licznych dóbr. W 1434 roku Zygmunt Kiejstutowicz nadał Tykocin z przyległą włością swemu marszałkowi Janowi Gasztołdowi. Gasztołdowie, poprzez wykupywanie wsi szlacheckich, powiększyli znacznie swoje dobra, a osiedlającej się tam ludności ruskiej założyli w Tykocinie cerkiew. Kolonizując na początku XVI w. Puszcę Knyszyńską Mikołaj Radziwiłł osiedlił w niej Rusinów, Litwinów i Mazowszan. Dla Rusinów założone zostały cerkwie w Knyszynie i Boguszewie. W 1509 roku Białorusin Iwan Sapieha, sekretarz królewski, otrzymał włość Boćki, na terytorium której znajdowały się dwie cerkwie prawosławne. Podobnie Bogdan Wołowicz obok nowo założonego dworu Dowspuda wznosił cerkiew dla zamieszkałej tam ludności ruskiej. Pierwszy właściciel Orli Ješko Iwanowicz ufundował cerkiew św. Jana Złotoustego (1500) a jego sukcesor Bohusz Bohowitynowicz — drugą pw. św. Symeona Słupnika (1516). Znane są z tego okresu liczne fundacje królewskie. Podczas zagospodarowania górnej Narwi założono w 1545 roku miasto Jałówka i ufundowano w nim cerkiew parafialną. Królowa Bona zakładając Jaczno wybudowała cerkiew dla obsługi zamieszkałej tam ludności ruskiej (1540). W trakcie kolonizacji Puszczy Nowodworskiej założono przed rokiem 1578 miasteczko Nowy Dwór wraz z cerkwią. Erekcja parafii prawosławnej w Lipsku nastąpiła w dwa lata po nadaniu praw miejskich (1580). Cerkiew w Augustowie wybudowano w trakcie pierwszej lokacji miasta przez królową Bonę. Najdalej wysuniętymi na zachód wyspami ruskimi z cerkwiąmi były miasta prywatne Ciechanowiec i Wysokie Mazowieckie oraz osada wiejska w Hodyszewie. Liczne były fundacje cerkwi przez książąt litewsko-ruskich w starych miastach, takich jak Suraż, Bielsk, Drohiczyn i Mielnik⁶.

Szczególne znaczenie w rozwoju Kościoła prawosławnego na Białostocczyźnie miało założenie w 1500 r. monasteru supraskiego. Fundatorem jego był właściciel Gródka i Zabłudowa, wojewoda nowogródzki Aleksander Chodkiewicz oraz arcybiskup smoleński Józef Sołtan. W miejscowościach stanowiących uposażenie tegoż klasztoru w ciągu XVI wieku powstają trzy samodzielne jednostki parafialne w Topilcu, Fastach i Choroszczy. Monaster supraski stał się wkrótce drugim pod względem znaczenia ośrodkiem zakonnym po Ławrze Kijowsko-Pieczerskiej. Mnisi supрасcy wywarli duży wpływ na rozwój religijnej i narodowej tożsamości mieszkańców Białostocczyzny.

⁶ A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991, s. 72-76; G. Sosna, *Dzieje Kościoła prawosławnego na Białostocczyźnie*, „Slavia Orientalis”, t. 39, nr 1-2, Warszawa 1990, s. 97-98.

Wśród innych podlaskich ośrodków cerkiewnych szczególnego znaczenia nabrały Bielsk, Drohiczyn i Zabłudów. Na terenie Bielska w XVI wieku znajdował się monaster św. Mikołaja i cztery świątynie: Narodzenia NMP, Objawienia Pańskiego, św. Trójcy i Zmartwychwstania Chrystusa. Drohiczyn posiadał dwa klasztory: Przemienienia Pańskiego i św. Trójcy oraz trzy cerkwie parafialne: Narodzenia NMP, św. Barbary i św. Eliasza. Zabłudów był rezydencją rodową Aleksandra i Grzegorza Chodkiewiczów oraz siedzibą protopopów podlaskich. W latach 1568-1572 na jego terenie działała pierwsza drukarnia pracująca na potrzeby Kościoła prawosławnego⁷.

Ważnym wydarzeniem w dziejach Kościoła prawosławnego był synod brzeski. Uczestniczący w nim przedstawiciele podlaskiego duchowieństwa i bractw cerkiewnych zdecydowanie opowiedzieli się przeciwko uznaniu jurysdykcji papieskiej i zerwaniu z patriarchatem konstantynopolińskim. Obradom soboru prawosławnego, antyunijnego, przewodniczył, razem z przezbiterem Ignacym z Ostroga, protopop zabłudowski Nestor Kuźmicz. On to wraz z innymi przedstawicielami podlaskiej społeczności prawosławnej (archimandrytą Hilarionem Masalskim, duchownym cerkwi św. Barbary Leoncjuszem z Milejczyc i pięcioma przedstawicielami bractwa Bohojawleńskiego z Bielska) podpisał się pod oświadczeniem o zdjęciu z urzędów biskupów, którzy przystąpili do unii. Antyunijna postawa delegacji społeczności prawosławnej w Brześciu rozpoczęła ponad dwuwiekową walkę o zachowanie „wiary greckiej” na Białostoczczyźnie⁸.

Wkrótce po wprowadzeniu unii podjęto próbę podporządkowania monasteru supraskiego metropolicie-odstępcy Michałowie Rahozie. Zakonnicy wraz z archimandrytą Hilarionem Masalskim nie poddali się wszelkim naciskom biskupów unickich i titorów. Przełożony ławry supraskiej aż do swojej śmierci w 1609 roku pozostawał wiernym kanonom Kościoła prawosławnego. Pozostali mnisi, mimo oficjalnego uznania jurysdykcji władcy unickich, kontynuowali dawne zasady życia zakonnego, odrzucając nową regułę klasztorów bazylikańskich. Jeden z mnichów supraskich Afanasij około 1611 r. w utworze *Kilka słów i pouczeniu świętych ojców Cerkwi prawosławnej* napisał: „utwierdzi nas Hospodi u wiery stojati, a ot wostoka k zapadu nie otstupati”.

Apel mnicha supraskiego nie zapobiegł procesowi narzucania parafiom prawosławnym unii. Wprowadzenie unii odbywało się drogą nacisków na duchownych, odbieraniem świątyń i ich uposażeń ziemskich. Właściciele majątków, w których znajdowały się cerkwie prawosławne, przyjmując katolicyzm bądź unię zmuszali do przyjęcia nowego wyznania swych poddanych. W miastach, zwłaszcza królewskich, gdzie opiekę nad cerkwiami sprawowali mieszczanie, wprowadzenie unii wywołało zdecydowaną opozycję. Powstawały bractwa cerkiewne zrzeszające mieszczan wyznania prawosławne-

⁷ A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne...*, s. 89-105.

⁸ Tamże, s. 115-129.

go. Bractwa cerkiewne nie tylko broniły prawa własnego Kościoła lecz interesów ekonomicznych i politycznych społeczności ruskiej. Ta specyficzna forma organizacji miejskiej, skupiająca ludność wyznania prawosławnego, wpłynęła w istotny sposób na rozwój oświaty i kultury w XVII i XVIII w. Przy bractwach bowiem powstawały szkoły, szpitale, przytulki dla osób ubogich i drukarnie. W miastach podlaskich szczególną rolę odgrywały bractwa Objawienia Pańskiego i św. Mikołaja w Bielsku, św. Mikołaja i Przemienienia Pańskiego w Drohiczynie i św. Mikołaja w Kleszczelach⁹.

Bractwa cerkiewne i ośrodki zakonne stały się podporą Kościoła prawosławnego na Białostocczyźnie. W okresie dominacji wyznania unickiego parafie prawosławne pozostawały jedynie tam, gdzie funkcjonowały obok klasztorów bractwa. W XVIII wieku spośród kilkudziesięciu parafii prawosławnych na Białostocczyźnie jedynie trzy pozostały przy „wierze greckiej”. Duchowieństwo prawosławne w Bielsku, Drohiczynie i Zabłudowie obsługiwało potrzeby religijne społeczności całego regionu. Szczególną rolę spełniali zakonnicy monasterów: Uspieńskiego w Zabłudowie i św. Mikołaja w Bielsku. Oni to musieli reprezentować interesy społeczności prawosławnej przed władzami państwowymi i sądowymi. Przełożony monasteru bielskiego Sawa Palmowski w lipcu 1791 roku został wybrany przewodniczącym Najwyższego Konsystorza Obrządku Grecko-Wschodniego w Rzeczypospolitej. Był też on głównym kandydatem na zwierzchnika projektowanego niezależnego Prawosławnego Kościoła Autokefalicznego w Polsce. Realizacja tego projektu została przerwana po drugim rozbiórce kraju¹⁰.

Po trzecim rozbiórce Rzeczypospolitej monaster: zabłudowski, bielski i drohicki znalazły się w zaborze pruskim. Władze pruskie pragnęły zerwać wszelkie kontakty ludności prawosławnej z innymi ośrodkami znajdującymi się w granicach Rosji. Planowano utworzenie odrębnej struktury organizacyjnej Kościoła prawosławnego w Obwodzie Białostockim. Jego zwierzchnikiem miał zostać ihumen monasteru zabłudowskiego Sofroniusz Michalski. Projekt ten nie został zrealizowany, albowiem na mocy traktatu tylżycckiego (1807) Białostocczyzna znalazła się w granicach Rosji. Prawosławne ośrodki zakonne podporządkowane zostały arcybiskupowi w Mińsku. Miński Konsystorz Duchowny w 1808 r. polecił przekształcić klasztory drohickie, bielski i zabłudowski w ośrodki parafialne ze względu na niewielką ilość zakonników i skromny stan materialny. Realizacja decyzji konsystorza mińskiego nastąpiła w 1824 r.

⁹ Tamże, s. 181-232, 252-256.

¹⁰ A. Mironowicz, *Cerkiew prawosławna na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1772-1795*, [w:] *Ziemie północne Rzeczypospolitej Polsko-Litewskiej w dobie rozbiorowej 1772-1815*, pod red. M. Biskupa, Warszawa — Toruń 1996, s. 87-92; E. Sakowicz, *Kościół prawosławny w Polsce w epoce Sejmu Wielkiego*, Warszawa 1935, s. 211-240.

Po 1807 r. nastąpił powolny proces powrotu parafii unickich do Kościoła prawosławnego. Jeszcze przed soborem w Połocku (1839) większa część parafii na Białostocczyźnie powróciła do swego pierwotnego wyznania. Wybudowano dziesiątki cerkwi, założono nowe parafie, szkoły cerkiewne, przytulki i szpitale. W odrodzeniu prawosławia na Białostocczyźnie pomogło reaktywowanie supraskiego ośrodka zakonnego jako centrum duchowego Kościoła. To wówczas świat dowiedział się o bogactwie biblioteki supraskiej, wspaniałym wystroju świątyni Zwiastowania NMP, licznych relikwiach świętych, cudownej ikonie Matki Bożej. Supraśl stał się głównym centrum prawosławnego życia religijnego i intelektualnego na Białostocczyźnie. W końcu XIX w. podobną rolę zaczął odgrywać żeński monaster w Różanymstoku (Krasnymstoku), który przyczynił się do rozwoju oświaty i kultury w tym regionie¹¹.

Ponowne załamanie się struktury organizacyjnej Kościoła prawosławnego nastąpiło podczas pierwszej wojny światowej. Ludność prawosławna z terenów Białostocczyzny masowo ewakuowano w głąb Rosji. Wraz z duchowieństwem i wiernymi wywożono wyposażenie świątyń, drogocenne przedmioty kultu, cudowne ikony, relikwie świętych. Pozostawione cerkwie i plebanie władze okupacyjne zamieniały na obiekty gospodarcze.

Po zakończeniu wojny nastąpił powrót duchowieństwa i ludności prawosławnej. W odrodzonej II Rzeczypospolitej czekały na nich inne warunki polityczno-społeczne. Władze polskie traktowały prawosławie jako relikw zaborów. Dziesiątki cerkwi rozebrano bądź zamieniono na świątynie rzymskokatolickie. Prawosławni w codziennej polityce władz administracyjnych byli odsuwani od różnych funkcji i godności. W Białymstoku władze nakazały rozebranie soboru Zmartwychwstania Chrystusa, a dwie inne cerkwie garnizonowe przekazano na potrzeby kościoła rzymskokatolickiego. Największą stratą dla całego Kościoła prawosławnego było odebranie mu monasteru supraskiego. Ponownie centrum naszego życia duchowego, symbol naszej religijnej tożsamości znalazł się w rękach Kościoła łacińskiego. Mimo protestów wspólnoty prawosławnej władze sanacyjne usankcjonowały te bezprawne i nietolerancyjne działania. Decyzją władz wojewódzkich kasacji uległy parafie prawosławne w Augustowie, Grajewie, Hodyszewie, Kolnie, Lipsku, Łapach, Łomży (4 cerkwie), Ostrołęce, Ostrowi Mazowieckiej, Pokrowsku, Raczkach, Różanymstoku, Rygałówce, Sejnach, Szudziałowie i Wysokim Mazowieckim¹². Na obszarach województwa zdominowanego przez ludność prawosławną ograniczono liczbę funkcjonujących parafii i próbowano wprowadzić wyznanie neounickie. Na szczęście Białostocczyznę ominęła fala niszczenia prawosławnych obiektów sakralnych dokonywanych w 1938 roku na terenie południowego Podlasia i Chełmszczyzny.

¹¹ G. Sosna, *Dzieje Kościoła prawosławnego...*, s. 106-108.

¹² Tamże, s. 109-110.

Druga wojna światowa przyniosła zmiany w położeniu Kościoła prawosławnego. Białostoczczyzna, włączona po 17 września 1939 r. do BSR, stała się miejscem ograniczania możliwości wypełniania posług religijnych tym razem przez administrację sowiecką. Władzy radzieckiej nie zależało na rozwoju Kościoła prawosławnego, a tylko na ograniczeniu jego roli w społeczeństwie. Deportacjom i wywózkom w głąb ZSRR była poddana również ludność wyznania prawosławnego wraz ze swym duchowieństwem¹³. Kolejne zmiany w życiu religijnym nastąpiły w okresie okupacji niemieckiej. Władze faszystowskie, dążące do likwidacji ideologii komunistycznej, zezwoliły na reaktywowanie wielu nowych parafii w ramach Białoruskiego Kościoła Prawosławnego. Jednakże rozwój Kościoła prawosławnego na Białostoczczyźnie nastąpił dopiero w okresie powojennym. W ramach Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego wykształciła się nowa struktura organizacyjna naszej Cerkwi.

W 1944 r. sprawami Kościoła w imieniu arcybiskupa mińskiego zarządzał dziekan bielski. Prawosławne parafie znalazły się w diecezji białostocko-bielskiej. Dopiero cztery lata później uregulowano status prawny Kościoła prawosławnego w Polsce, wytyczono granice diecezji. Obszar Białostoczczyzny znalazł się w granicach dwóch diecezji: warszawsko-bielskiej i białostocko-gdańskiej. W 1955 r. biskupstwo białostocko-gdańskie liczyło 51 parafii¹⁴. Dynamiczny rozwój struktury parafialnej Kościoła prawosławnego nastąpił po 1981 r. Wybudowano nowe cerkwie, uporządkowano status prawny już istniejących. Tylko na terenie miasta Białegostoku funkcjonuje obecnie dziesięć parafii prawosławnych. Planuje się powstanie następnych jednostek parafialnych. Reaktywowano w 1984 r. monaster supraski, a w 1993 r. powołano monaster żeński w białostockich Dojlidach. Białystok stał się także siedzibą Prawosławnego Ordynariatu Wojskowego.

Kościół prawosławny na Białostoczczyźnie ma więc wielowiekową tradycję. Prawosławie od czasów chrystianizacji tych terenów jest integralnym elementem mieszkającej tu ludności. Tak jak przez minione stulecia, również obecnie określa charakter tego regionu. Prawosławie tu nie jest reliktem zaborów, ale cenną spuścizną I Rzeczypospolitej, wspólnej ojczyzny wielu wyznań i narodów.

* * *

Proces kształtowania się granic diecezji białostocko-gdańskiej był zjawiskiem długotrwałym i zależał od wielu czynników, takich jak uwarunkowania historyczne, kształt granic państwowych i potrzeby administracyjne Kościoła. Białostoczczyzna nigdy nie stanowiła osobnej struktury organizacyjnej w Kościele prawosławnym. Obszar jej na początku podlegał jurysdykcji bi-

¹³ Szerzej por.: K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970*, Kraków 1996, s. 83-91.

¹⁴ Tamże, s. 151-157.

skupów turowsko-pińskich. Diecezja turowsko-pińska powstała w 1088 roku i objęła swym zasięgiem Ziemię Turowską i Brzeską¹⁵. W XI w. Ziemia Brzeska obejmowała również tereny nadbużańskie i nadnarwiańskie. Granica zachodnia Ziemi Brzeskiej przebiegała od rzeki Narew wzdłuż Nurca do Bugu, a następnie dalej na południe wzdłuż rzeki Liwiec. Najdalej wysuniętym na zachód grodem był Suraż położony na lewym brzegu Narwi. W skład Ziemi Brzeskiej wchodziły grody: Bielsk, Brańsk, Grodzisk, Drohiczyn, Ostromęczyn i Mielnik. Granica południowa przebiegała od środkowego Liwca poprzez górny bieg Krzny do rzeki Piwonii i Włodawki. Gród Włodawa był najdalej wysuniętym punktem Ziemi Brzeskiej. Wschodnia granica tej ziemi opierała się o Prypeć, Muchawiec i dorzecza Narwi. Na północy granicą był pas puszczy oddzielających Ziemię Brzeską od Rusi Czarnej. Ziemia Brzeska graniczyła na zachodzie z Mazowszem, na południu z Ziemią Chełmską, a na północy z Jaćwingami i Rusią Czarną. Ta ostatnia została wchłonięta przez księstwa litewskie.

Opisany wyżej obszar Ziemi Brzeskiej w końcu XII w. znalazł się w granicach Księstwa Halicko-Włodzimierskiego. Zapewne wówczas cerkwie na tym terenie przeszły pod jurysdykcję biskupów włodzimierskich. Tereny północnego Podlasia należały do Księstwa Grodzieńskiego. Trudno dziś jednoznacznie określić ich przynależność diecezjalną. Przypuszcza się, że do XII wieku zarząd nad tym obszarem sprawowali władcy turowsko-pińscy bądź połoccy. Przyłączenie Podlasia do Wielkiego Księstwa Litewskiego spowodowało kolejne zmiany w strukturze organizacyjnej Kościoła. Zmiany te rozpoczęły się wraz z powołaniem w 1303 r. przez księcia halicko-wołyńskiego Jerzego I samodzielnej metropolii. Metropolia halicka zerwała swe więzi z metropolią kijowską.

Metropolia halicka składała się z sześciu biskupstw: włodzimierskiego, halickiego, przemyskiego, łuckiego, turowskiego i chełmskiego. Pozostałe tereny w tym i północne Podlasie pozostały w jurysdykcji metropolitów kijowskich. Pomimo to, że metropolia halicka istniała tylko w latach 1303-1324 i 1331-1347, to jednak stworzony został precedens, który doprowadził do dalszych podziałów w metropolii kijowskiej. Z tych samych względów co i na Rusi Halickiej na przełomie XIII i XIV wieku na terenach ruskich, podporządkowanych księżtom litewskim, powstaje drugi ośrodek władzy kościelnej w Nowogródku. Wielki książę litewski Olgierd (1345-1377) doprowadził do powstania metropolii litewskiej. Przyłączenie Kijowa do Wielkiego Księstwa Litewskiego spowodowało przyjęcie przez metropolitów litewskich tytułatury metropolitów kijowskich i przyspieszyło proces kształtowania się niezależnej struktury kościelnej. Ostatecznie proces ten został zakoń-

¹⁵ A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku*, Warszawa 1968; J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa Kościoła Wschodniego na Rusi i Litwie*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 10, 1896, s. 487-521.

czony 15 listopada 1415 r. wyborem na synodzie w Nowogródku metropolity Grzegorza Camblaka. Metropolita Camblak stał na czele nowej struktury organizacyjnej Kościoła prawosławnego jako metropolita kijowski rezydujący w Kijowie bądź w Nowogródku. Tereny północnego Podlasia podlegały bezpośrednio jurysdykcji metropolitów kijowskich¹⁶.

Szczegółowe dane o granicach obu diecezji i ich przebiegu na Białostoczczyźnie pochodzą dopiero z drugiej połowy XVIII w. Dane te nie mogą stanowić podstawy do określenia struktury terytorialnej poszczególnych biskupstw. Granice diecezji metropolitalnej i włodzimierskiej ulegały licznym modyfikacjom po przyjęciu unii. Spróbujemy więc określić podlaski przebieg granicy między obydwojoma biskupstwami w XVI w. Odcinek podlaski tej granicy pokrywał się z granicami biskupstw łacińskich: łuckiego i wileńskiego. W zasadzie odpowiadał on przebiegowi północnej granicy Ziemi Brzeskiej. W XVI w. linia podziału rozgraniczająca biskupstwo włodzimierskie i metropolitalne przebiegała od obecnej granicy państwowej wzdłuż rzeki Narew do miejsca, gdzie rzeka przecinała dawną granicę województw nowogródzkiego i podlaskiego, a dalej na północ wzdłuż styku województw podlaskiego z trockim i nowogródzkim. Taki przebieg linii rozgraniczającej obie diecezje był spowodowany podziałem administracyjnym, zasięgiem oddziaływania osadnictwa białoruskiego i wołyńskiego oraz uwarunkowaniami historycznymi. Granice władctw ukształtowały się znacznie wcześniej aniżeli tereny województw i są bardziej zbliżone do historycznych podziałów pomiędzy poszczególnymi księstwami i ziemiami.

Dalszy przebieg linii podziału pokrywał się z południową granicą województwa trockiego do końca gruntów starostwa rybołowskiego i puchłowskiego. Powstanie na północ od rzeki Narew parafii podległych jurysdykcji biskupa włodzimierskiego związane było z kolonizacją Puszczy Bielskiej. Nowe osadnictwo na początku XVI w. objęło tereny włości bielskiej stykającej się z dobrami zabłudowskimi i starostwem jałowskim. Najbardziej wysuniętymi parafiami należącymi do eparchii włodzimierskiej na tym terenie były Ryboły i Puchły powstałe w centrum wójtostw włości bielskiej. Następny odcinek granicy obu biskupstw kształtował się pod wpływem struktury własnościowej Dobra Aleksandra i Grzegorza Chodkiewiczów z monasterem supraskim, cerkwiemi w Gródku, Zabłudowie, Topilcu, Dojlidach, Boćkach, Choroszczy i Fastach pozostały w eparchii metropolitalnej. Naturalną linią podziału była granica między Puszczą Suraską a Bielską, zaczynająca się od

¹⁶ Mitropolit Makarij, *Istorija Russkoj Cerkwi*, t. 4, Sankt-Pietierburg 1886, s. 41-97; A. Mironowicz, *Organizacja Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej do końca XVIII wieku*, [w:] *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin*, pod red. Z. Karpusa, T. Kempy i D. Michaluk, Toruń 1996, s. 212-214; tenże, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne...*, s. 63-65.

rzeki Narew między Kożanami (strona suraska) a Wojszkami (strona bielska) i przebiegająca dalej na północ do granicy województwa trockiego, zostawiając po stronie diecezji włodzimierskiej wsie włości bielskiej: Wojszki, Ryboły, Pawły, Puchły. Na terenie diecezji metropolitalnej znalazły się wsie starostwa suraskiego. Obie cerkwie suraskie wraz z kaplicą w Zawykach należały do biskupstwa włodzimierskiego. Dalsza granica tego władcyctwa była zgodna z zasięgiem starostwa suraskiego, a następnie ciągnęła się wzdłuż rzeki Narew do obszarów starostwa tykocińskiego. Wsie tego starostwa z cerkwią w Tykocinie wchodziły w skład eparchii metropolitalnej¹⁷.

Prezentowany przebieg linii podziału między biskupstwem włodzimierskim a metropolitalnym przypomina obecny południowy kształt granicy diecezji białostocko-gdańskiej. Wydaje się, że tradycje historyczne miały zasadniczy wpływ na określenie takiego właśnie podziału diecezjalnego. Podziały diecezjalne z XVI w. uległy zasadniczym zmianom po wprowadzeniu unii kościelnej. Parafie podlaskie znalazły się w jurysdykcji egzarchy patriarszego Gedeona Bałabana, a następnie w latach 1621-1625 były zarządzane przez biskupa włodzimierskiego Józefa Kurcewicza i metropolitę kijowskiego Hio-ba Boreckiego (1620-1631). Obaj hierarchowie wobec formalnego nieuznawania przez władze państwowe Kościoła prawosławnego zarządzali swymi biskupstwami poprzez podległych im namiestników. Oficjalne reaktywowanie struktury organizacyjnej Kościoła prawosławnego, jakie nastąpiło w 1632 r., spowodowało, że dawne terytorium diecezji metropolitalnej znalazło się w jurysdykcji Piotra Mohyły (1632-1647) i jego następców. Ziemie biskupstwa włodzimierskiego przeszły pod zarząd władcyków łuckich. Stan taki przetrwał tylko do końca XVII w., albowiem większość z biskupów przeszła na unię. Pozostało przy prawosławiu jedynie biskupstwo białoruskie z siedzibą w Mohylewie. Ordynariusze tej diecezji wraz z namiestnikami metropolity kijowskiego sprawowali zarząd nad wszystkimi parafiami w Rzeczypospolitej, w tym i na Białostocczyźnie¹⁸.

Po III rozbiorze Rzeczypospolitej (1795) Białostocczyzna znalazła się w granicach Królestwa Pruskiego. Niewielka liczba mieszkających tam wyznawców prawosławia skupiła się wokół monasterów w Bielsku, Drohiczyń i Zabłudowie. Władzom pruskim zależało na zniesieniu wszelkich form zależności tych ośrodków od religijnych centrów znajdujących się w Rosji. Wysłunięto więc projekt utworzenia niezależnego biskupstwa, ograniczonego do Obwodu Białostockiego. Prace nad tym projektem zostały przerwane w 1807 r., kiedy to na mocy traktatu w Tylży Obwód Białostocki został przyłączony do Rosji. Parafie prawosławne na tym terenie weszły w skład diecezji wileń-

¹⁷ Tamże, s. 65-70.

¹⁸ A. Mironowicz, *Struktura organizacyjna Kościoła prawosławnego w Polsce w X-XVIII wieku*, [w:] *Kościół prawosławny w Polsce. Dawniej i dziś*, pod red. L. Adamczuka i A. Mironowicza, Warszawa 1993, s. 51-58.

skiej, która obejmowała gubernię mińską, grodzieńską, kurlandzką i Obwód Białostocki. W 1840 r. powołana została prawosławna diecezja litewsko-wileńska z siedzibą w Żyrowicach. W 1845 r. siedzibę biskupstwa przeniesiono do Wilna. Białostoczczyzna w diecezji litewsko-wileńskiej znajdowała się do 1900 r. W tym roku z władcytwia wileńskiego wyłoniono samodzielne biskupstwo grodzieńsko-brzeskie¹⁹. Od roku 1907 biskup wikarny tej diecezji przebywał w monasterze supraskim. Działalność diecezji grodzieńsko-brzeskiej została przerwana w 1915 r. w wyniku masowej ewakuacji duchowieństwa i wiernych w głąb Rosji.

W okresie II Rzeczypospolitej tereny Białostoczczyzny weszły w skład eparchii grodzieńskiej. Diecezja obejmowała część województw nowogródzkiego i całość województwa białostockiego. Często biskup grodzieński rezydował w Białymstoku. W latach 1939-1941 tzw. Okręg Białostocki został podporządkowany Patriarchatowi Moskiewskiemu. Kolejne zmiany nastąpiły w 1942 r., kiedy Białostoczczyzna weszła do diecezji grodzieńskiej Białoruskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego.

Zakończenie II wojny światowej i zmiany granic państwowych przyniosły istotne przekształcenia w strukturze organizacyjnej naszego Kościoła. 15 lipca 1946 r. parafie prawosławne na Białostoczczyźnie weszły w skład nowo utworzonej diecezji warszawsko-bielskiej. Kolejne ewolucje w granicach diecezji nastąpiły 12 listopada 1948 r. W tym dniu powołana została przez sobór biskupów obok diecezji warszawsko-bielskiej, łódzko-poznańskiej, diecezja białostocko-gdańska. Objęła ona tereny ówczesnych województw gdańskiego, olsztyńskiego i część województwa białostockiego. Granica między biskupstwem białostocko-gdańskim i warszawsko-bielskim na Białostoczczyźnie przebiegała wzdłuż XVI-wiecznej linii podziału między diecezją metropolitalną a włodzimierską, z tą jednak różnicą, iż do diecezji białostocko-gdańskiej dodano parafie Puchły, Trześcianka i Ryboły. Decyzję soboru biskupów 16 grudnia 1948 r. zatwierdziło Tymczasowe Kolegium Rządzące Cerkwią w Warszawie²⁰.

Obszar naszej diecezji nie zmienił się w 1951 r., kiedy Metropolię Warszawską podzielono na cztery diecezje: warszawsko-bielską, białostocko-gdańską, łódzko-poznańską i wrocławsko-szczecińską. Ostateczny kształt diecezja białostocko-gdańska otrzymała w 1958 r., kiedy wyłączono z niej parafie Puchły, Trześcianka, Ryboły i dołączono je do biskupstwa warszawsko-bielskiego. Jak z powyższego wynika współczesne granice diecezji białostocko-gdańskiej zostały określone z uwzględnieniem wielu aspektów: historycznych podziałów naszego Kościoła, przebiegu współczesnych granic państw i potrzeb administracyjnych Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosław-

¹⁹ G. Sosna, *Dzieje Kościoła prawosławnego...*, s. 107-108.

²⁰ *Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Administracji Publicznej*, t. 1044, protokół nr 8 z dnia 16 grudnia 1948 r.

nego. Siedzibą ordynariusza diecezji stał się Białystok, który w ten sposób urósł do rangi ważnego centrum życia religijnego naszego Kościoła. Na terenie diecezji znajdują się dwie katedry biskupie w Białymstoku i Gdańsku oraz ośrodki zakonne w Supraślu, Dojlidach i Wojnowie. Biskupstwo białostocko-gdańskie jest podzielone na pięć dekanatów (w Białymstoku, Sokółce, Gródku, Olsztynie i Gdańsku) i 58 parafii.

Змест

У 1998 г. мінае 50 гадавіна стварэння Беларастоцка-Гданьскай епархіі. Гісторыя праваслаўя на Беларастоцчыне не сягае аднак XI стагоддзя, калі над Бугам, Нёманам, Белай і Нурцом пачалі ўзнікаць першыя рускія гарады. Сапраўдны рэнесанс Усходняй царквы настаў у XV і XVI ст.ст. Чарговыя стагоддзі праходзілі пад знакам змагання ўлад Рэчы Паспалітай за ажыццяўленне пастаноў Брэскай уніі. У XVIII ст. на Беларастоцчыне асталіся толькі тры праваслаўныя прыходы вакол манастыроў у Бельску, Драгічыне і Заблудаве. У XIX ст. большасць уніятаў вярнулася ў Праваслаўную царкву. Дзве сусветныя войны і шматкратная змена дзяржаўнай прыналежнасці Беларастоцчыны не спрыялі стабілізацыі рэлігійнага жыцця. Толькі ў 1948 г. наступіла нармалізацыя юрыдычнага статусу Праваслаўнай царквы ў Польшчы і ўнутрышаркоўнага жыцця.

Summary

The year 1998 marks the 50th anniversary of the establishment of the Białystok-Gdańsk Diocese. The history of Orthodoxy in the Białystok region, however, does not dates from the 11th century when first Rus towns began to appear by the rivers of Bug, Niemen, Biała and Nurzec. The actual revival of the Eastern Church took place in the 15th and 16th centuries. Over the subsequent centuries Poland was struggling to implement decisions of the Brest Union. In the 18th century the Białystok region had only three Orthodox parishes concentrated around monasteries in Bielsk, Drohiczyn and Zabłudów. In the 19th century most Uniates returned into the Orthodox Church. The two world wars and frequent shifts of the state border in the area did not promote stabilization in the Białystok region's religious life. The legal situation of the Orthodox Church in Poland and its internal affairs were normalized only in 1948.